

İBNİ HALDUN VE İÇTİMAİYATI [1]

L. Gumplowicz *

Graz Üniversitesi sabık Sosyoloji Profesörü

İçtimaiyat, ilimlerin en yenisi olmak merhalesini geçiriyor. Felsefe tarihine bakılırsa Auguste Comte'un, onu hayatiyat usulü ile nazarı dikkate aldığı görülür. Spenser, Schaeffle, Liliensfeld ve yenilerden R. Worms, içtimaiyatın aynı istikamette terakkisine çalıştılar. Diğer taraftan A. Bastian, Tard, Vaccaro, Gustave Le Bon, ve yenilerden Gustave Ratzenhofer bilâkis sosyolojiyi etnolojik ve tari-

[1] Bu tetkik Avusturyalı sosyolog Gumplowicz'in fransızcaya «Aperçus sociologiques = İçtimaiyat görüşleri» ismile tercüme edilen bir eserinden alınmıştır. Son zamanlarda memleketimizde içtimaiyat tedrisatının Hukuk ve İktisat Fakültelerine ithali ve bu arada Şarkta, islâm ve Türk âleminde yetişmiş sosyologlara karşı mütezayit bir alâkanın görülmesi vesilesile bir Avrupalının İbni Haldun hakkındaki mukayeseli ve sentetik görüşlerini bu sahifelerde Hukuk Fakültesi gençliğine arz etmeyi faydalı bulduk. İbni Haldun'un hayat ve telâkkileri etrafında mufassal malûmat, (İş Mecmuası) nın 14, 15, 16, 17... ilâh. sayılarında tefrika suretile neşredilmektedir.

(*) Ludwig Gumplowicz, 1838 de Lehistan'da Krakovi'de doğmuş Avusturya - Macaristan tebaası olan bir Leh Yahudi ailesine mensuptur. 1875 te Graz Üniversitesinde İdare Hukuku doçenti olarak tedrisata başladı ve aynı üniversitede hayatının sonuna kadar kaldı. 1882 de profesör olduktan sonra Âmme Hukuku tedris eyledi. Eserlerinden başlıcaları şunlardır: İrk Mücadelesi (Der Rassenkampf 1909), İçtimaiyatın ana hatları (Grundriss der Soziologie, 1926), Devlet Nazariyeleri Tarihi (Geschichte der Staatstheorien), İçtimaiyat Denemeleri (Soziologischen Essays) dir. Tercüme ettiğimiz etüd, işte bu son eserin, son faslıdır ve 1899 da neşredilmiştir. Müellif, ayrıca «Devlet Nazariyeleri Tarihi» nin 125 - 132 sahifesinde de kısaca Arap mütefekkirinden bahsetmektedir. L. Gumplowicz, (İçtimai Felsefe) ismindeki son eserini neşrettiği zaman 70 yaşında idi. Hemen aynı sene içinde, kurtulamadığı kanser hastalığı yüzünden karısı ile birlikte intihar etmiştir (1909).

hi - isbatî (historico - positive) istikamette ilerlettiler. Bu iki istikamet arasında muhalefet bilhassa son zamanlarda bir çok içtimaiyat eserlerinin vücuda gelmesine sebep olan münakaşaları uyardırmıştır; münakaşaların başlıca mevzuunu, içtimaiyatın usulü teşkil ediyordu.

Mesele her zaman yeni bir şekilde kendisini göstermektedir: İçtimaiyat nedir? Mevzuu var mıdır? Hangi tefekkürle alâkası vardır? Pariste akdedilen dört büyük kongredeki şiddetli mübahaselelere rağmen münaza henüz hitama ermemiştir.

Münazaalarda bellibaşlı cihet bir usul intihabı, ve bu usulün tarih, medeniyet, etnografya, ihsaiyat, beşeriyat, mukayeseli hukuk... gibi halihazırda mevcut ilimlerden hiç birile münasebettar olmamasıdır. Filhakika içtimaiyat için tamamen hususî, yalnız kendine hâs bir mevzu irae edilmedikçe bu ilim muhtar ve mütemayiz bir ilim sıfatı ile kendi hikmeti vücudünü tasdik ettiremez. Aksi takdirde diğer ilimlerin netayicinden mürekekp, fakat kendine mahsus ilmi bir sahaya malik olmaksızın, bir nevi ansiklopediye benziyecektir.

Sosyolojinin mevzuuna taallük eden zulmet ve müşevveşiyet karşısında bu ilmin inhisari mevzuu olarak içtimai zümreler arasındaki mütekabil tesir ve aksi tesirleri, münasebetleri göstermek, içtimaiyatın davasını böylece tayin etmek istiyoruz. Sosyoloji öyle bir ilimdir ki gayesi bu mütekabil tesiratin tabii (normalité) ini teşkil ve irae eylemektir. Sosyologlardan ekserisi kendi ilimlerinin sahasının bu kadar mahdut olmasını istemez. 1897 de Pariste münakit kongrede içtimaiyatçılar, ekseriyetle biyolojik metodu iltizam etmişlerdi. Bu usul, malûm olduğu üzere, cemiyeti uzviyet gibi düşünmek ve içtimaiyatı bu uzviyetin üf'ulelerini aramakla tavzif etmekten ibarettir.

Fakat bu hayati - içtimai inkişafı ırkı - içtimai mülâhazata taallük eden Amerika içtimaiyatı bana bir şey izah edemediğinden bir defa da sosyolojinin mevzuu hakkındaki nazarlarımızı vakıa halinde tesis etmeğe çalışalım.

Bu çalışma iki tarzda olabilir. Ya bilfiil mevcut olan içtimai unsurlar arasındaki mütekabil tesirlerin bir isbatını buluruz, bu tesirler filhakika insaniyetin inkişafında ne büyük rol oynamıştır. Bununla beraber mahiyetleri bilinmemiş kıymeti hakikiyeleri nazarı dikkate alınmamıştır. Bu neviden bir ispatın bulunması çok müşkül olacak, ve her şeyden evvel sosyolojik noktai nazardan bütün insaniyetin bir izahını istilzam edecektir.

Fakat mahz tarihi olan bu istiŕhat hiç değilse kısmen tarihi - ebedi bir istiŕhadı istiŕhlâf edebilir. Zira bu usulü istiŕhat, ilmi noktai nazar itibarile bilinmeyen bir ŕeye, velâyetlere olan imana muhtaçtır. Tarihe bakılacak olursa bazı mütefekkirlerin kendi zamanlarına ait vakıattan istiane ederek içtimai zümrelerin mütekebil tesirlerinde, içtimai inkiŕafın başlıca mebnasını sezdikleri görülür. Mevzuubahs mütefekkirler tarihi vakıatın müşahadesine ne kadar istinat ederlerse bu ispat o kadar kıymetli olacaktır.

Aynı zamanda biz böyle kanaat ediyoruz ki bu nazariye yeni değildir. Filhakıka içtimaiyat ismi altında zikredilen bu ilim, sadece ismi kaldırıldığı zaman, geçmiş asırların mütefekkirlerince de malûm idi. O zamanlar siyasi ve içtimai hayatın müşahadesi neticesi içtimaiyat oluyordu. Biz bu keŕfi ŕimdiye kadar az tanınmış hukuku siyasiye müderrisleri tarafından tamamen ihmal edilmiş olan bir Arap muharririnin, İbni Haldunun, «Tarih İlmine Methal» eserinden yaptık.

Eser, coğrafi tasvirler, tarihi izahlar yanında kelimenin tam mânâsile sosyoloji denilebilecek umumî mülâhazatı felsefiyeyi muhtevidir. Zira methal, beŕeri zümrelerin, ırkların mütekebil münasebetleri nazariyesini müŕtemil bulunmaktadır. Bu mülâhazat Kur'nı Kerimden alınmış parçalarla eserlerini tezyin eden dini muharrirler tarzında yazılmıştır. Fakat, bu, İbni Haldunun eserinin ilmi kıymetine hiç bir hâlel iras edemez. Kur'anî nâslara sık sık tesadüf edersiniz: «Allah istediğini yapar, çünkü hâliktir»; «Allah âlimdir, istiyene ilmini ihsan eder»; «Allah her ŕeyi bilir ve biz hiç bir ŕey bilmiyoruz»... Bu gibi naslar ancak bir çerçevenin süsleri hükmündedir. Çerçevelerin içinde İbni Haldun hayattan alınmış hakikî müşahedatı ilmiye göstermiştir.

Doęruluk, derinlik itibarile bu müşahedeler, yalnız o zamanki hıristiyan Avrupanın değil muahhar asırların bile siyasi, tarihi muharreratıle müsabaka edebilir.

ŕimdi İbni Haldunun sosyolojisini numumî çizgilerini göstereyim.

İbni Haldun kavimleri üç nev'e ayırıyor:

Aŕiretler, nim vahŕiler, kabileler.

Kabile halinde taazzuv etmiş kavimler, İbni Haldunun nazarında, inkiŕafın yüksek bir derecesidir. Kürreiarz üzerinde sakin olan müteaddit akvam arasındaki ihtilâfı, muhitî tesiart ile izah eder. Bu tesi riledir ki eserinde muhit farklarına göre hayat neveleri görülmektedir.

Muhiti tesirlerē meyanına birinci olarak iklimi koyuyor. Şimalin soğuk iklimi medenî inkişafı müsaite olmuyor. Cenupta bilâkis ilme, sanata, binalara, elbiselere, nebati ve hayvanî hayata tallûk eden her şey, muhit ile muayyen bir ahenk arzeder. Hattâ insanların bedenlerini bile deri rengi ve sair havvası itibarile bu âhenk istilâ eder. Bütün hareketlerinde iklimi ile muayyen bir münasebet gösterir. Çok soğuk ve çok sıcak kıt'aların insanları bu mikyasta uzaklaşırlar, hiç bir harsa malik değildirler, kulübelerde ikaamet ederler, gıdaları sefilânedir, hayva nderisi giyerler, bazan bu da olmaz: Ne kanunları, ne de Peygamberleri vardır. Bütün bunlar İbni Halduna göre, muhit ihtilâfının neticesidir. Yoksa bazı etnolojistlerin dediği gibi neslin neticesinden inbias etmiyor. Hâm, Sâm, Yâfes hikâyesini, sonra, Darvenden evvel gelen Darvenistlerin şecerrevî fikirlerini reddeden İbni Haldun bu tehalüfleri muhtelif muhitlere intibaka ahfetmektedir. Kavmin inkişafı üzerinde coğrafi muhitin tesiri nazariyesi de aynidir. XVI ıncı asırda Bodin ve XVIII inci asırda Montesquieu tarafından nakâfi bir şekil altında temsil edilen bu nazariye en son olarak Frédéric Ratzelin «Coğrafyayı Siyasî» inde en yeni ve en son şeklini almıştır.

Kavimler arasında mevcut olan içtimai ve iktisadî ihtilâfları mevzuubahs ederken İbni Haldun, XVIII inci asır muharrirleri gibi hayata düşmüyor. Malûm olduğu üzere bu muharrirler tabii insanın hakikî hali tabiisini yalnız vahşide görmüşlerdi. İbni Haldun ise bunlara muhaliftir. Mezkûr telâkkiyi güdenler insanîyetin inkişafı içinde balık avı, kara avı ve ziraat safhalarını her zaman olarak değil, mütevali ve müteakıp olarak görürler. Ve hiç şüphesiz bu, evvelkisine nisbeten daha çok doğrudur. Bunun neticesi Kesirül-Nev'iyete varır. Bu düşünceye göre beşerîyetin menşesinde muhtelif coğrafi muhitlere tekabül eden muhtelif insan tehalüfleri vâki olmuştur.

Asrın hazırın en şayanı dikkat içtimaiyatçılarından biri olan J. Lipert içtimai inkişafın başlıca muharrirleri olarak «hayat ihtiyaçlarını temin etmek endîsesi» ni kabul ediyor. Eğer İbni Haldunu tanımış olsaydı şu sözlerini zikredecekti: Muhtelif kavimlerin müesseselerinde, teamüllerinde müşahede ettiğimiz fark, ihtiyaçlarını tedarikteki tehalüften münbaistir. Filhakika cemaat halinde insanın taazzuv menşei, yaşayabilmek ihtiyacında buluruz. Bu yolda insanlar evvelâ en basit gıda aramakla işe başladılar, sonra gittikçe incelesen ihtiyaçları tatmin ederler ve nihayet lüksü düşünür-

ler. Fakat tabiatte görüldüğü gibi muhtelif memleketlerin ihtiyaçları tatmin etmenin muhtelif vasıtaları akıp edilecek olursa menşeden başlayarak muhtelif insan nevelerinin vücutta geldiği görülür. Bir kısmı ziraate hasrı vücut eder, eker, biçer. Diğer kısmı hayvan yetiştirir, terbiye eder. Bu istidada malik insanlar tarla ve mer'a aramak mecburiyetindedir. Çünkü şehirde iş göremiyecektir. Zamanın akışı ile insanlar mühim bir servet kazandıkları vakit şehirler tesisine, evler, saraylar inşasına koyulurlar ve kendilerini lüks iptilâsına bırakmağa başlarlar. Bu ise büsbütün yeni bir nevi insanın menşesidir: Şehirliler. Bunların içinde bir kısmı gıda ihzarına, bir kısmı ticaret icrasına hasrı vücut ederler ve bu işler gittikçe kendilerini zenginleştirir. O suretle ki refah itibarile zürraı ve râiyi arkada bırakmış olurlar... Fakat burada dahi beledi hayatın köy yaşayışı gibi tabii olduğu görülür. Bunun içindir ki tabii bir menşee maliktir.

Böylece İbni Haldun muhtelif nevi insanları inkişafı içtimainin âmili olarak kabul ediyor, bunlar tabii olarak menşeden itibaren iktisadî ve içtimai olduğu kadar coğrafi olan muhitlere intibak neticesini veriyor. Zürra, râi, şehirli... mütekabil münasebatın tesiriyle devletin teessüsü için lâzım unsurlardır. Münasabatı mezkûre bilâhara siyasi teşkilâtın mukadderatını tayin eder.

Mevzuubahs olan muhtelif içtimai unsurlardan en mühimmi aşiretlerdir. Çünkü devletin hakikî müessisi onlardır. Bu hususta İbni Haldunu dinliyalım:

«Aşiretliler çok vahşi adamlardır. Beldeliler, onları vahşi hayvanlar ve haris şakiler gibi telâkki eder. Bu aşiretler, aşiri Berberler, Kürtler, Türkmenler, ve Türklerdir». Şehir hayatı insana aşiret hayatındaki halinde nbüsbütün başka bir şekil verir.

«Salâh ve refah içinde yaşayan şehirliler hissiyata müptelâ olur, emniyetlerini temin ihtimamını hükümet adamlarına bırakırlar, salâh içinde yaşarlar, mücavir milletlere tecavüzü hiç düşünmezler, gailelerden uzak kaldıkları ve silâh istimal âdetini terkettikleri için çocuklarına onu da talim etmezler.»

İşte İbni Haldunun, mütevali nesillerle idare edilmiş olan içtimai hayatın ırk, zümre ve sınıflarındaki tehalüfleri daima ve her yerde istikak ettirdiği tarz ve şekil budur. Filhakika Arap içtimaiyatçısının şu düşüncesine bakınız: «İtiyat istidatları tevlit eder, çünkü o (itiyat) tadil eden bir tabiatı saniyedir.»

İbni Haldun insanları müttehit ve zümrevî bir şekilde muayyen bir cemaat halinde tutan âmiller meyanına «kan» ı ithal ediyor. Kan rabitalarının ona göre girizi olarak herkes tarafından bilinen bir kuveti vardır. İnsanların kalplerinde, arzda bulunuşlarından-beri, kan kurbiyeti hissi yaşamıştır.

Bundan sonra kuvvetli olan âmil, içtimaî muhittir; yani içtimaî bir mahfilin insanlarını, içtimaî bir zümre taraftarlarını tevhit eden rabıtaadır. Bu rabıta nesli iştirakten daha kuvvetli olup, ilmi tetkikat ile bunu tesis ve tarsin etmek lâzımdır. Bu itibarla şu söz doğru değil mi: «Menşeyini bilmek bir şeye yaramadığı gibi bilmemekliğin de bir fenalığı olamaz». Bunun içindir ki uzun zamanlarda içtimaî rabıtalar, neslin müphem rabıtasından ziyade, kesbi kuvvet eder.

Hazreti Ömer şöyle dermiş: *buyar duşu*

— Neslinizi hafızanızda muhafaza ediniz. Kendilerine «hangi nesildensin-» suali sorulduğu zaman: «Filân şehirdeniz» nebtîler gibi olmayınız...

İbni Haldun bunun üzerine diyor ki: Diğer taraftan daha çok hakikattir ki Araplar münbit bir noktada yerleştikten sonra yerli ahali ile karışmışlar, binentice kan ve ırk ihtilâfı dolayısıyla — İslâmiyetin bidayetinde — göçebelerin fark ve temyizi, nesillere, yani kan ve veraset bağlarına göre değil, mahallî ikametlerine nazaran tayin ediliyordu.»

İbni Haldunun bu fikrinin tarih ve medeniyet ile derin bir alâkası vardır. Filhakika medeniyet tarihi, hayatı akvamda bu hâdisenin subütünü, muayyen bir derecei inkişaftan itibaren ırkî isimlerin milli ve arzî nişanelere terki mevki ettiğini tasdik ediyor. Bu noktayı muasır müverrihlerin bile çoğu bilmez. Bunun içindir ki sık sık Tacite devrindeki cereyanlardan bahsolunur, onların yegâne bir ırk olduğu kanaati kökleşir. Halbuki Tacite zamanında Cermanyada sakin olan bütün ırkların zaten Cermanyaya mensup milli ve arzî isimlerle tayin edildiği unutulmaktadır. Binaenaleyh başlı başına bir ırk olamaz.

Scythes'ler için de hal aynı idi: Scytie de taife halinde yaşayan insanlara denilirdi. İslav ismi uzun zamandanberi yalnız milli ve arzî bir irae vazifesini görüyor ki bu ismin altında, arzın her köşesinden gelen bir çok ırklar mevcuttur. Filhakika medeniyetin inkişaf devresinde bir an gelir, o an da ırk ismi milliyet ve arza ait bir işarete terki mevki eder. İbni Haldun yukarıda zikrettiğimiz fikirlerinde bu vak'ayı tetkik etmiştir.

Müellif esasen kâinatın vahdetçi telâkkisini kabul ettiği için içtimai hâdiselere tabiatte görülen kanunları tatbik etmektedir. «Her sınıftan mahlûkat, cins ve nevi istisna etmeksizin, fenaya maruzdur. İlimler ve sanatlar dahi doğar ve ölür. Necabet ve fazilet ve insaniyet hayatın diğer hâdiseleri, aynı mukadderata tâbidir. Hazreti Peygamber istisna edilirse insanlardan hiç birisi hususî bir mümtaziyet namı altında, necabeti hakikiye misali görünecek tabii bir hassa elde edememiştir. Bundan başka olabilir ki her necabet, kendisinin mahv ve fenasını, her nevi meziyet ve şeref ve liyakatten mahrumiyet gibi bir hali dahi farzettirebilir.» «Necabet ve asalet dört derece geçirmektedir. Asaleti ailesine iktisap ettiren kimse bu mümtaziyete vüsul vasıtalarını bilir. Binaenaleyh bu itilâyı mucip olan hassayı kendisi de muhafaza eder. Bu asaleti intikal suretile iktisap eden oğul, onun tarz ve ahvalini de öğrenmelidir. Fakat öyle bir dereceye gelmiştir ki artık yalnız babasının tarzı terbiyesinden malûmattardır. Filhakika her hangi bir vak'adan bahsedildiğini işiten kimse onu rey-el'ayn gören bir şahitten daha doğru bir mefhuma malik değildir. Küçük oğul geçilen geçitleri pek iyi takip ediyor, fakat o esyayı ne kadar olsa, ecdadı gibi bilemiyor. Çünkü kopya olan seyler daima asıllarının dününde kalır. Hafid nihayet, kendi cedlerinin harekâtını alel'umya takip eder, çünkü mukaddema büyük babasını asalet derecesine is'ad eden salabetli hassaları muhafaza edememiştir. Hattâ bu hassaları ehemmiyetsiz bir surette takdir eyler ve zanneyler ki babası mukaddema, meziyet ve zahmetsiz olarak bunları öğrenmiştir. Nihayet bu zan, asaletin velâdi ve basit bir vakıa olmasından dolayı onları kuvvetli yaptığı fikrini uyandıрмаğa karar verir. O zaman kendisine matuf şeref ve necabetle büyük bir şöhret alır ve büyük babasının da bu mevkii gayet tabii olarak elde ettiğini sanar. İşte bu suretle tedricen kendi tedennisini hazırlamaktadır.»

İbni Haldunun bu izahatı, ailelerin tedenni ve tekâmülü meselesine taallûk eden ensali selâse nazariyesini hatırlatıyor. Malûm olduğu üzere, A. Lorenz tarafından son zamanlarda bu mesele mevkii münakaşaya vazedilmiştir.

Meseleye ait tarzı hal ne olursa olsun şu muhakkaktır ki mahiyeti sosyolojiktir. Çünkü mevzuubahs olan şey, fert üzerine muhitin ve içtimai vaziyetin tesiridir. Anlaşıyor ki XIV üncü asrın Arap sosyoloğu dahi, bizim tamamen yeni zannettiğimiz bu meseleyi düşünmüş ve kendi tarzı halli noktai nazarından şayanı dikkat maddeler ortaya koymuştur.

Nesillere ait olan bu nazariye alelekser hükümetlerin büyümesi ve devam etmesi meselesi ile samimen alâkadardır. Filhakika kaybolmak üzere olan bir nesil kendisi ile beraber kendi hâkimiyetinin ve binnetice hükümetinin sukutunu mucip olur. İbni Haldun tahkikatını bu noktaya da isal etmiştir. Ona göre büyük bir imparatorluk üzerine olan hâkimiyet üç nesilden fazla devam etmez. «Birinci aşiret halkının bütün şiddetine, kuvvetine bedevî hayatının sert teamüllerine temellük etmiştir; şecaat, sebat, şiddet ve inzibat... Fakat taifenin bizzat ikisap etiği kudret ve ondan münbais refah, ikinci nesil üzerine tesir icra eder. Aşiri teamüllerin yerine rehavet, ve kabilenin cemaat halindeki hâkimiyeti yerine bir ferdî hâkimiyet kaim olur. Netice itibarile hâkim ırk istiklâlini kaybeder ve kölelik haline düşer. Üçüncü nesil ise yüksek bir hayatın zevklerinden başka bir şey tanımaz ve gittikçe tedenni uçurumuna yuvarlanır.»

Tabiidir ki İbni Haldunun bu nazariyesi, kolayca teessüs etmiş ve az sürmüş küçük milletlere tatbik edilebilir. Netekim bugün bile meselâ Afrikada böyle hükümetlerin teşekkül ettiğini görüyoruz. Avrupa ise kurunu vüstada, istilâ devirlerinde bu muvakkat siyasi teşekkülâtı görmüş, geçirmiştir.

İbni Haldunun sosyolojik tetkikatta en çok ilerlediği nokta, içtimaî zümrelerin mütekabil tesirleri, bu zümrelerin de bizzat muhitinin mahsulü oldukları hakkında bize verdiği müşahedelerde görülür. Bu münasebetle galip ırklara ait işaretleri, bilhassa kendisinin hali hazırdaki Avrupaî hükümet sistemlerinin esasını vazetmiş olan büyük hükümet tesisatından sonra, az yaşamış bir müellif olduğu düşünülürse, çok mühim ve alâkabahşır.

«Sahra hayatı şahsî cesareti tevlit eder. Bunlar çok cesur olan nim bedevî çöl taifeleridir. Bunlar ecnebi kavimlerin ramedilmesi için lâzımgelen bütün hassalara maliktirler. Bu istidatlar zaman ile bazı tebeddüllere maruz kalır. Bilfarz bu taifeler ne zaman münbit yerlerde ikamet eder, refaha alışırsa, ilk bedeviyetin, şecaatin hususiyetlerini, aynı zamanda çölde müktesep bir takım sahraî teamülleri kaybederler.

Sadece hayvanların vahşisi ile ehlisini mukayese etmek kâfidir; yırtıcı bir hayvan, etrafındaki insanlara alışıp fazla gıda alınca vahşeti kaybediyor. Vahşi kavimler de biraz hırs, biraz gıda bulunca aynı hali gösterir. Bu, beşerî tabiatın esasını teşkil eder. Filhakika hayatı imal ve tadil eden itiyatlardır.»

Muhite intibak kanununu, Arap içtimaiyatçısının Darvenden beş asır evvel, tamamen anladığını görüyoruz. Diğer taraftan İbni Haldunun insanları hayvanî zümreyi idare eden umumî kanunlara tâbi addetmesi Haekel'den evvel vahdetçiliğin taraftarları bulunduğunu göstermektedir. Bir kısmın bir kısım üzerine tasallûtünü icap eden esbabın taharrisi bu suretle tabii kanunlara tamamen muhtabıktır. Tesanüt ve ittihat içtimaî zümrenin en mühim ve mütesanit teşkilâtıdır. «Zira böyle bir zümrede insanlar müteakabilen kendilerini himayeye, müttehî cephelerinin müteveccih olduğu gayelerin maruz kaldığı bir harekete mukabelei bilmisil yapmağa muktedirdirler.»

İbni Haldun devam ediyor: «Her cemiyetin dahilinde nizam ve intizamı temin için bir reise ihtiyacı vardır. Bu, tabiatı beşeriye nin icabatındandır. Böyle bir reis hükmü, itaati elde etmek için cemiyette kuvvetli bir fırkaya istinat etmelidir. Aksi takdirde muvafakiyet temin edilemez. Bu hâkimiyet iptidai bir kabiledaki ruhanî riyasetten farklıdır. Filhakika ruhanî riyaset ancak manevî bir kudret olup icraî kudret ve salâhiyetten mahrumdur. Reis ise bilâkis her şey üzerinde bir hükmü olan kimsedir. Memleketin umumî inkiyadını temin etmiştir.

Bir reis bu kudreti kendi arzusu ile elde ettikten sonra artık bundan keffiyed edemez. Zira, bu kudrete malikiyet, insanların ruhlarında muğfil bir cazibe tesiri bırakmıştır.»

İbni Haldun böylece riyaset kudretinin muhafazası için sadece siyasi hukukî şiddetin ve müeyyidelerin kâfi olduğuna kani değildir. Ahlâkî vasıtaların da istimali lâzım geldiğini ve bu vasıtalar içinde bilhassa dinin mevkiinin pek mühim olduğunu ilâve etmeyi unutmuyor:

«Hükümetleri tesis ve teşkil eden zafer ve galibiyettir. Fakat bir hükümetin tesisi için aynı gaye ile müteharrik, aynı gayeye müteveccih bir ahengin buna müterafik olması zaruridir. Bu cinsten bir ahenk ise ancak, Allahın eseri ve dinin semeresidir. Zira arzî gayeler, insanları taksim ettiği halde ilâhî ve hakikî aşk bilâkis tevhid edicidir.»

Görülüyor ki İbni Haldun ancak taassup ile tatbik edilen tasaddileri düşünmüştür. Bunlar bugün bilfarz milletleri yükselten ve bütün milletlerde mevcut olan milliyet fikirleri, millî vahdet iptilâsıdır.

Bu neviden olan yüksek fikirlerin huzurunda bütün müteakabil maddî ihtiraslar kaybolur, muhalefetler susar, harpçılar fedakârlık

hislerle hareket eder. Bütün bunların âmîli dinî ittihadıdır. Bu ittihat içtimai zümreyi zaferden zafere koşturur. Böylece bir zaman sonra bir imparatorluğun teessüs ettiği görülür.»

Burada İbni Haldunun âdeta Alman - İtalyan ittihadına şahit bulunduğunu söyleyemez miyiz? Keza anlaşılıyor ki, Arap içtimaiyatçısı, İslâm âleminde aynı neviden olan bir birliğin eserlerini ve sebeplerini biliyordu.

Zafer ve galibiyet, sonra manevî mesnetler... Bunlarla hükümetin teşekkülünü izaha çalışıyoruz. Fakat aşikârdır ki burada noksan bir nokta kalıyor: Büyük adam meselesi.

İbni Haldun buna da temas etmiştir. Bu temaste serdettiği fikirlerde hiçbir vehim ve hayal yoktur. Arap sosyologuna göre büyük adamlara muvaffakiyeti temin eden şahsî liyakat olmaktan ziyade, cemiyettir. Daha doğrusu bir fırkayı kazanmak hususunda gösterdikleri maharettir. Nihayet böyle bir fırka da olmazsa iş halk kütesinin tasvibine kalmıştır.

Filhakika peygamberler bile vazifelerini mezheplerinin ve akrabalık rabitalarının yardımı ile ifa ediyorlar. Münferit bir fert, bir ıslahçı için lâzım büyük hassalara malik olabilir. Fakat eğer, kuvvetli bir fırkaya istinat etmiyorsa boş ve abes bir surette sarfı mesai etmiş olacaktır.

İbni Haldunun, bugün müverrihler kongresinin, içtimaiyatın müzakere ruznamesine mevzu bir meseleyi nasıl ehemmiyetle nazarı dikkate aldığı görülüyor. Onu meşgul eden asıl mesele şudur: «Tarih »i büyük adam mı, kütle mi yapar? Arap müfekkîrinin bu noktaya ait fikirlerini şöyle telhis edebiliriz: Tarih yapan fertlerdir. Fakat o fertler kütleyle istinat etmekle muvaffak olurlar. Kazıye aksedilebilir: Kendi arzusunu kuvveden fiile isal, keşf ve inkişaf ettirecek bir reisi muhitinde arayıp bulan, bilvesile ve binnetice tarihi yapan içtimai küttedir.

Asrî muverrihlerin neticeî tetkikatına nazaran kurunu vüsta-daki Avrupa hükûmatı müessislerinin tesis ettikleri harbî ve askerî teşkilât ile müterafik nüfuzlarının muhafazası noktai nazarından İbni Haldunun «Fatih» lere tevcih ettiği tedbirler cidden tetkik ve mütaleaya şayandır. Diyor ki: «Yeni bir sülâlenin taraftarları, yani bu sülâleyi tesis eden ve onun muhafazasına çalışan muzaffer bir millet memleketin etrafına dağılmalı, ve her vilâyette yeni fethedilen kaleleri işgal etmelidirler.» Filhakika tarihi vakiâtın da

isbat ettiği bunda başka bir şey değildir. Lehistanın hakiki müessesisi olan B. Chebry'nin hattı hareketi de böyle olmuştur. Leh müverrihi Piekozinsky bunu bütün tafsilâtile kaydetmektedir.

Görülüyor ki İbni Haldun, fatih milletlerin kazandıkları ganimetleri tahtı emniyete almak için yapacakları şeyi etrafına izah ediyor. Bu mütaleayı Avrupa hükûmatının teessüsüne tatbik etmek güçtür. Çünkü vakanüvis rahipler tarafından yanlış ve taraftarane malûmat derecesine indirilen mevsuk delâilin usuli bir surette tahrip ve tahrifinden sonra buna imkân olamaz. Tabii bu vakanüvislerin başka düşünceleri de mevcut bulunamazdı. Ancak manastırlarının ve kilise müesseselerinin ahvalini, velinimetlerini meth ve tavsif ederler; diğer taraftan bunların kilise ve manastırı nasıl ve ne için tesis ettiğini ellerinde mevcut emval ve emlâki nasıl kazandıklarını tecessüste ihmal ve lâkaydi gösterirlerdi.

Machiavel İtalya hükûmetine bir çok tavsiyelerde bulunuyordu. Bunlar meşhur bir kitabı teşkil eder: Hükümdar... Halbuki kendisinden bir asır evvel aynı nasihatları daha makul, mantıkî esaslar dahilinde hükûmetlere teklif eden İbni Haldun bu noktai nazardan da şayanı dikakttir. Hattâ eşya ve hâdisatı böyle hakiki bir tarzda, biraz çok sert olan hakikati ile nazarı itibara almak hususunda, Arap içtimaiyatçısı, İtalyalı siyasetçi için bir model olabilir, fakat şüphesiz birbirlerini tanımıyorlardı.

Mevzuun daha iyi anlaşılması için İbni Haldunun fikirlerini tamik edelim: «Muhtelif milletlerin ve kavimlerin bulunduğu bir memlekette bilhassa bu ırklar ve kavimler istiklâl fikri taşırlar, fertleri aralarında tesanüt husule getirirlerse tesisi nüfuz çok güç olur. Afrika ve Mağripte Arapların nafiz olamamaları bu yüzden olmuştur. Çünkü bu memleketler, yukarıda söylediğimiz hassaları fazlasıyla taşıyan müteaddit Berberi milletleriyle meskündür. Başka bir yerde meselâ Suriye ve Mısırda bu iş, yani nüfuz tesisi pek kolaydır. Zira orada tamamen taaddî etmiş milletler yoktur. Keza aynı sebepten Mısır sultanı gâilesiz olarak yaşıyor. Ne bir isyan, ne de korkulacak bir keşmekeş vardır. Hükümdarlık refah ve istirahat içinde, birinden diğerine intikal edegelmektedir.»

İbni Haldun içtimai bünyenin ehemmiyetini bilmiyor değildir. Netekim diyor: «Nafiz olmak ve idare etmek isteyen kimse, sınıflar arasındaki tehalüfü de muhafaza etmelidir». «Yeni elde edilen arazi ile eskiden bilverase intikl edegelen toprak sahipleri arasında bir fark mevcuttur, ve nazarı dikkate alınmalıdır». Hükûmetin müdafaası için zarurî olan vatanperverlik, bir cemaate mensubiyet

hissinin bir kısmıdır. İnsanların aynı millete, aynı kavme mensup olduklarına ait şuurlarının tesirile artar ve çoğalır. Âmir ile memur, patron ile amele arasındaki münasebetlerden münteç olan cemaate mensubiyet hissi tedricen millete, ırka mensubiyet duygusu kaim olur. Filhakika her ne kadar bizzat tabiat tarafından rabitalarının teçhiz edildiği zannolunursa da âdet ve itibar kadar müeyyidesi kuvvetli değildir. Bunun için hakikî iştirak hissi, içtimaî münasebatın ve müşterek harekâtın neticesinde doğar. Ve bu gibi hisler de müşterek bir terbiyeye nail olanlarda vücut bulup inkişaf etmektedir. Bunlar bilâhara mevcudiyetlerinin mukadderatını aralarında taksim ederler.» Nihayet bunların neticesinde yukarıda arzettiğimiz «Büyük adam» izahına temas ediyor: «Hükûmet bir takım ahval ve şeraitin sultası altında müesses olan, bizzarure kendisinin bir reise ve bir kudrete malikiyet arzusunu intaç eden insanî bir cemaattir.»

İbni Haldun içtimaî bünye karşısında âfakî düşünen bir içtimaiyatçı gibi vaziyet aldıktan sonra bu bünyelerin idaresine ait kanunların vaz'ı meselesine geliyor. Bu vaz'ın menşesine dair müellifin verdiği izahat tamamen realizmin noktai nazarıdır. «Bir defa teessüs etmiş olan hâkimiyet, hükümdar emirleri - diyor - günün birinde halkın saadeti için muzır ve gayri âdil olur. Bazan hükümdar sahsî gayelerini istihsal, kendi ihtirasatını tatmin, muhteris plânlarını tatbik için, ağır vergiler vazeder. Bu cebir ve tahdit tariki, hükümdarların şahsına göre değişir.

Nihayet halk bu esarete tahammül edemez. O zaman isyan ve ihtilâl başlar. Bundan sonra hükümdar milletin sükûnunu temin ve iade için onları tatmin ve muhafazaya hadim kanunlar vaz'ı mecburiyetindedir. İranda ve başka hükûmetlerde cereyan eden ahval ve vekayi hep bu kabildendir. Her büyük hükûmette İbni Haldun heyeti umumiyesi milleti halkı teşkil eden muhtelif ırklar ve nesepeler temyiz etmektedir. Meselâ şu sözlere bakınız: Arabistanda nesebin en ehemmiyetlisini Kureyşiler teşkil eder. Bütün Arap kavmi onları tanır ve kuvvetleri önünde inkiyat eylerdi. Eğer vazı kanun kuvveti başka bir nsebe temin ve tevdi etse, bunun neticesinde halk ve millet içinde nifak, ve şikak olacaktır. Vazı kanunun bileceği şey budur. Netekim o zaman kanun vazedenlr bütün kudret ve salâhiyeti Kureyşilere tevdi ederek ırklar arasında sulhu temin ediyor, millî hissi yükselterek aynı zamanda kırallığın istikrarını temine çalışıyordu. Bu nokta Arap içtimaiyatçısının muasır

kesir-ül-milel olan hükümetlerin muvacehesinde bulunduğu zannını vermiyor mu?

Görülüyor ki, «Hükümet», «Kanun» dediğimiz içtimai mevcutların menşelerine ait izahat hususunda realizm, İbni Haldunda kendisinin bir mümessilini bulmuştur. Filhakika kanunların menşesini bu tarzda izah, hukuk ilminin tarihi ve ilmi usulüne tamamen muvabıktır. Beş yüz sene evvel İbni Haldun bizi, İranda eşya ve hâdisatın bu tarzda cereyanından haberda r ediyor. Bugün de İngiltere, Fransa, Avusturyada bu gibi ahval, vekayi, Arap içtimaiyatçısının izah ettiği surette cereyan etmektedir.

Kitabın son faslında realist mütefekkir, hürufata hücum ediyor. Çünkü görüyor ki kendisinin siyasi, içtimai nazariyeleri dinin nazariyatı ile tetabuk etmiyor. Bu noktada hissedersiniz ki ihtiyar müslümanın dini şuuru uyanmış, hakikat meselesinde Peygamberlerin hâdiselerine mugayir olarak ileri sürdüğü fikirlerden dolayı kendisini tekdir etmektedir.

O zaman İbni Haldun bütün gayretini iki şey arasındaki tetabuk ve tevafuku temine hasrediyor, kendi keşiflerinin, Kur'anın mukaddes naslarla mütezat olmadığı hakkında deliller tedarikine çalışıyor: «Yalnız kuvvetli bir ittihat, bir fırkanın hâkimiyetini temin edebilir. Kuvvetli bir fırkaya istinat etmeksizin, kanunun aleyhtarlarını tecziye etmek gayri kabildir». Diğer taraftan Hazreti Peygamber fırkacılığa müteallik hususatı reddediyor, bunlardan çekinmeğe emir veriyor ve diyor ki: Allah emretmiştir ki kablelislâm ruhlarınızı imlâ eden kibir ve gururu terkediniz. En necibiniz, Allahtan en çok korkandır. Keza biliyoruz ki Cenabı Hak kendilerini maddî refaha ve zevka müptelâ kılan, rahm ve adaletini terkeden hükümdarları tel'in etmiştir.

Filhakika Peygamberin istediği şey bütün insanları dini bir ahenge ithal etmektir. Çünkü ona göre bu âlem, ancak öteki âleme geçmek için bir geçittir. Bu görüşün gayesine vüsul için zarurî amellerin tedariki lâzımdır. Binaenaleyh Hazreti Peygamber, bazı harekâtı müdafaa, bazılarını tel'in, bazılarını içtinabı emrediyorsa bundan o hareketleri büsbütün kal'etmiş olması neticesini çıkarmamalıdır. O, yalnız bu hareketlerin mümkün olduğu kadar hakikat alâka ve gayesile icrasını arzu etmiştir.»

Arap âliminin siyaset ilminde, bugünkü hükûmet adamlarile aynı zihniyette olduğunu görüyoruz. Hükûmete verdiği akli nasihatların Kur'ani nusus ile mutabık olmadığını söyleyerek muvafakiyetli bir tevil ile siyaseti ve dini telife çalışmıştır. Bizim dindar hükûmet adamlarımızın da kilise ile karşılaştırıldıkları zaman yaptıkları hareketler bundan başka mıdır? Zora geldikleri zaman küçük bir hediye vererek kilisecilerden kendi günahlarının affını talebederler. Bu meselede, hülâsa, daima şu küçük leh darbimeselni hatırlayınız: İki mumdan birisini şeytana, birisini Allaha veriniz.

İbni Haldun'un bu seyyal tefsiri diğer bir noktai nazardan da şayanı dikkattir. Burada hurafattan sıyrılmış, hür bir zekânın devre hâkim olan ahlâk ve dini fikirler ile nasıl mücadeleye giriştiğini görüyoruz. Eğer İbni Haldun zamanında bir sansür, matbuat üzerinde her hangi bir muayene olsaydı şüphesiz hükûmet hakkında bu kadar hür ve realist fikirler dermeyan edemiyeycekti. Zira sansürün makasları karşısında veya adliyenin tekibatı önünde bulunacaktı.

Bu devride cezri ihtiyatı olan adli vasıtaların neden ibaret olduğunu bilmiyoruz. Mamafih bir sebep vardı, ve bu sebep bizim Tunuslu mütefekkirimize müthiş bir korku irasediyordu: Kur'ani kudsiyetin muhafızı olan «Cami'» ile bunun tahtı himayesinde bulunan resmî ahlâk. İbni Haldun bunlara zahiri bir surette karşı gelmiyor, bununla beraber realist fikirlerini izhar etmekte istical gösteriyordu. Karie siyasetinin dini hükümler ve Kur'ani naslar ile tesadüm etmediğini iddia ediyor, bu kanaati vermeğe çalışıyordu. Bu noktai nazardan İbni Haldun tam mânâsile muasır bir mütefekkir addedilebilir.

Siyaseti ve dini telif meselesi bugün hükûmet adamları tarafından tatbik ve imal edilen bir sanat değil midir? İbni Haldun da bu sanatın mahiyetini biliyor, onunla icrayı amel ediyor, edilmesini istiyordu.

İbni Haldun fırka inzibatına, fırkanın siyasette ehemmiyetine işaret etmiştir. Ona göre siyasi hayatta fırka, binentice fırka muvafakiyeti kuvvetli bir âmildir.

Diğer taraftan bu, dinin vesaya ve nesayihine mugayirdir. Filvaki yukarıda söylediğimiz gibi Peygamber sınıf ve fırka fikirlerini reddediyor ve her nevi inhisarcılığın yerine sınıf ve fırka farkı gözetmeksizin sevmek emrediyor. Burada siyasi ve dinî nükatı nazar arasında bir telif vücude getirmek için bakınız İbni Haldun nasıl bir tefsir yapıyor: «Peygamberin reddettiği bu fikir insana

gurur veriyordu. Peygamberin istediği şu idi: İnsanları soylarının büyüklüğünden dolayı tefahürden, diğerlerinin zararına intifadan menetmek. Çünkü böyle bir hattı hareket öteki âlemde hiç bir menfaat temin etmez. Fakat biz fırka ve sınıf fikrini ancak hakikat alâkasile ve Allaha hizmet yolunda istimal edersek bunda vesilei itham olacak hiç bir şey bulunamayacaktır.»

Görülüyor ki XIV üncü asırda bir Arap içtimaiyatçısı, içtimai hayatın dinî tecelliyatı önünde, müşkül bir vaziyette bulunuyor. Her ne kadar adli ve siyasi takibat yoktu ise de ilimlerinin hakikatini bütün serbestisi ile izah edemiyordu, zira karşısında Peygamberi ve Kur'anını, yani hür düşünceleri kontrol eden Allah muhiplerini buluyordu. Tabiatı ile fikirleri Kur'anı Kerimin sözleriyle mutabık değildi. Bugün de bazı mefhumların sarsılmasından korkan hükümet aynı rolü oynamıyor mu?

*
**

Hukuku siyasiye âlimlerinin cismanî ve ruhanî kuvvetlerin menşesine ait efkâr ve nazariyatını beş yüz sene evvelki bir Arap içtimaiyatçısında, yani İbni Haldunda görüyoruz. «Din, Peygamberin ölümünden sonra, onu temsil eden bir Halifeye muhtaçtır. Bu Halife müminlerin yüksek hakikatlerle mutabık yaşamalarına nezaret etmek mecburiyetindedir. Diğer taraftan insanların bazı meşru hükümetler tahtı idaresinde yaşamak için bir cemaat halinde toplandıklarını da biliyoruz. Kendilerini kendi refahları istikametine sevkeden ve yine kendisi için muzır olan şeylerden içtinap ettiren bir şahıs ile iktifa edemezler. Bu şahıs ya hükümdar veya kraldır. Sonraları İslâmiyet gayri müminlere karşı harbi ve onları ihtidaya icabr etmeyi emrettiğinden İslâmda iki kuvvet teessüs etmiştir. Cismanî ve ruhanî olan bu iki kuvvet İslâmî gayelerin tamamii icrası noktai nazarından mütekabilen birbirinin muavinidirler. «Diğer dinler bütün insaniyete hitap etmez ve tazyik ile ihtida istemezler. Binaenaleyh onlarda din için harp, fi sebiliillâh mücadele yoktu. Bunun içindir ki, diğer imparatorluklarda ruhanî reisler cismanî mevat ile meşgul olmazlar. Orada cismanî kuvvet, kendisini bir tesadüf veya intihap ve yahut bir intikal ile iktisap eden şahsiyetlerin eline bırakılmıştır.»

Asrımızda da iki kuvvet meselesi ve muhtelif hükümetlerde bunlar arasında mevcut münasebat başka türlü düşünülmemektedir. Üniversitelerimizdeki izah tarzı bundan ayrı bir şey değildir.

Muhakka olan şudur ki hukuku siyasiye âlimlerinden evvel İbni Haldun, XIV üncü asırda, meseleyi hakkile ve etrafı ile izah etmiştir. Kabul edilecek başka bir nokta da içtimai münasebatın ne esaslarında, ne seciyelerinde değişmemeleridir. Zekâyı beşerin devamlı bir enmûzeç üzerine teşekkül etmiş ve terakki etmiyor gibi görünmesinden, her asırda milyonlarca dimağdan belâhetten fetanete doğru aynı dereceleri geçirmesinden dolayı, beş yüz sene mukaddem aynı içtimai hâdisatın münevver bir dimağda, bugünkü şekilde, akisdar olması çok ta hayret edilecek bir şey değildir.

**

Mülâhazatımızın mevzuuna dönelim: Bu sahifeler ile yalnız Auguste Comte'dan evvel değil, fakat İtalyanların en ilk içtimaiyatçı diye göstermeğe çalıştıkları G. Vico'dan da evvel ihtiyar bir müslümanın müsterih bir dimağ ile içtimai hâdiseleri tetkik ettiğini, bu mevzu üzerinde pek derin fikirler ortaya koyduğunu göstermek istiyorum. Filhakika İbni Haldun'un eseri, bugün bizim içtimaiyat dediğimiz şeydir.

Binaenaleyh, içtimaiyat esasında yeni bir ilim değildir. Şüphesiz İbni Haldun zamanında da yeni değildi. İçtimaiyatı en iyi tasdik ve tahkik eden nokta şudur: İçtimai hâdiseler her zaman bazı mütefekkirlerde, ferdî tesirler gibi değil, fakat mütekabil içtimai tesiratın neticesi gibi münakis olmuştur.

Filhakika artık içtimaiyatı ferdî heveslerin fanî ifadeleri adetmek meselesi mevzuubahs olamaz. Çünkü görüyoruz ki, devir devir, münevver zekâlarda, içtimai hâdiseler aynı tarzda in'ikâs ediyor. Binnetice içtimaiyatta içtimai vakıatı, içtimai inikâs peyda ediyor. Binnetice içtimaiyatta içtimai vakıatı, içtimai zümrelerin ef'al ve temayülâtı gibi kabul etmek lâzımdır. Çünkü muhtelif medeniyetlerin ve muhtelif devirlerin mütefekkirleri, müşabih bir telâkki üzerinde tesadüm etmişler, orada muhtelif içtimai mesailin ilmî izahına ait miftahı aramışlardır.

Prof. L. Gumplowicz

Tercüme eden:

Doçent Dr. Z. F. Fındıkoğlu